

STANISŁAW MUSIAŁ

Akademia Marynarki Wojennej w Gdyni
Wydział Nauk Humanistycznych i Społecznych
e-mail: s.musial@amw.gdynia.pl
ORCID: 0000-0002-8156-382X

Państwo a islam w krajach Maghrebu

Słowa kluczowe: islam, religia, Maghreb, polityka, władza

Wprowadzenie

Maghreb w tradycyjnym ujęciu obejmuje Maroko, Algierię i Tunezję – i właśnie ten obszar będzie przedmiotem analizy w artykule. Wspomniane trzy państwa łączy kilka elementów, takich jak: bliskość geograficzna, znaczenie geopolityczne, korzenie berberyjskie, fala islamizacji arabskiej i przeszłość kolonialna (w przypadku Maroka i Tunezji – jako protektoratów Francji, a w przypadku Algierii – jako części terytorium francuskiego). Przeszłość kolonialna odcisnęła swój ślad na dzisiejszym obrazie tych krajów, głównie poprzez kulturowy wpływ kolonizatora francuskiego.

Świat islamu – różnorodność relacji między państwem a religiami

Organizacja Współpracy Islamskiej¹, jedyna polityczno-religijna organizacja międzynarodowa skupiająca państwa, zrzesza 57 krajów

¹ Organizacja Współpracy Islamskiej formalnie powstała w 1971 roku jako Organizacja Konferencji Islamskiej (OKI), chociaż de facto istniała już od konferencji w Rabacie w 1969 roku. W czerwcu 2011 roku OKI zmieniła nazwę na obecną; ma stałego przedstawiciela przy Organizacji Narodów Zjednoczonych.

mających łącznie 1,6 mld ludności. Jednak tylko w 43 z nich populacja islamska liczy ponad 50%. Państwa te cechuje odmienny typ relacji między władzą a religią.

1. Typ pierwszy: państwo lub władza polityczna dominuje nad władzą religijną. W tej grupie znajdują się takie państwa, jak: Turcja, Syria, Irak, Liban, Jordania, Turkmenistan, Uzbekistan, Azerbejdżan, Kirgistan, Tadżykistan, Afganistan, Bangladesz, Indonezja, Malezja, Singapur, Brunei, Oman, Jemen, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Kuwejt, Somalia, Egipt, Sudan, Libia, Tunezja, Algieria, Niger, Mali, Mauretania, Senegal, Gwinea i Gwinea Bissau.

2. Typ drugi: władza religijna kontroluje państwo. Przykładem kraju, w którym panuje taka zależność, jest Iran.

3. Typ trzeci: władza religijna wspiera władzę polityczną, lecz nie dominuje. W tej grupie państw mieszczą się: Arabia Saudyjska, Bahrajn, Katar, Pakistan i Maroko.

Osobną grupę tworzą państwa, w których muzułmanie stanowią od 30% do 50% ludności, a więc: Etiopia, Erytrea, Uganda, Kenia, Rwanda, Tanzania, Mozambik, Czaad, Republika Środkowoafrykańska, Nigeria, Kamerun, Ghana, Burkina Faso, Togo, Benin, Wybrzeże Kości Słoniowej, Liberia i Kazachstan.

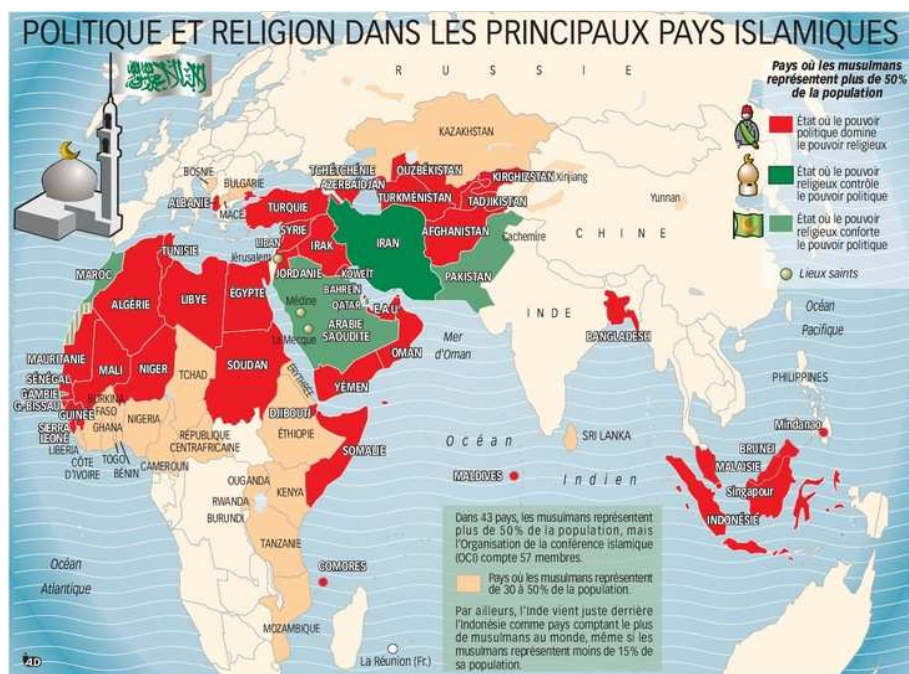
Prawie wszystkie kraje w świecie arabskim i muzułmańskim (z wyjątkiem Libanu, który jest państwem wielowyznaniowym) odnoszą się do islamu w swych konstytucjach. W takim ujęciu możemy wyróżnić trzy grupy:

1. Państwa, w których konstytucyjnym źródłem prawa jest szariat, np. kraje Środkowego Wschodu.

2. Państwa, które w swoich zapisach konstytucyjnych ograniczają się do traktowania islamu jako religii państwowej, ale szariat nie jest prawem państwowym, np. kraje Maghrebu (o tym szerzej w dalszej części artykułu), Afganistan, Pakistan, Egipt, Mauretania, Afganistan, Iran, Bahrajn, Pakistan lub Jemen.

3. Państwa, które w swoich konstytucjach nie wskazują islamu jako religii państwowej, np. Turcja, Syria, Liban, Azerbejdżan i niektóre państwa afrykańskie (Burkina Faso, Mali, Senegal i Czaad).

Rycina 1. Polityka a religia w głównych państwach islamskich

Źródło: A.-B. Hoffner, *L'islam dans les Constitutions des pays du monde musulman*, https://www.la-croix.com/Religion/Spiritualite/L-islam-dans-les-Constitutions-des-pays-du-monde-musulman-_NG_-2013-02-01-906436 [dostęp: 20 XII 2017].

Historyczne oraz ideologiczno-polityczne źródła różnic między krajami Maghrebu w kontekście relacji państwo–islam

Czy możemy mówić o wspólnocie historycznej Maghrebu?² Na pewno tak, zwłaszcza gdy weźmiemy pod uwagę przedział czasowy od 650 do 1516 roku. W tym właśnie okresie dochodzi do największych, rewolucyjnych przemian w regionie – Maghreb staje się obszarem muzułmańskim. W VII wieku Arabowie szybko zdobywają ziemię, a ludności podbitej narzucają swoją wiarę. Dopiero jednak około pięciu wieków później napływ osadników ze wschodu przyczynia się do „arabizacji” regionu.

² Szerzej na ten temat zob. S. Musiał, *Maghreb i znaczenie jego obecności we Francji*, Gdynia 2016, s. 17–40.

Okres od 1516 roku, w którym to roku korsarze Sulejmana Wspianego instalują się w Tunisie i Algierze, do inwazji Francuzów na Algier w 1830 roku oraz objęcia przez nich protektoratu nad Tunezją w 1881 roku – to czas panowania w Maghrebie tureckiego Imperium Osmańskiego. Powstają wówczas dwie regencje: Algieru i Tunisu podległe sułtanowi tureckiemu. Maroko natomiast staje się państwem niepodległym. Jako państwo nieobjęte wpływami osmańskimi zachowuje własną specyfikę i tradycję kulturową.

Lata 1830–1962 to okres francuskiego kolonizowania Maghrebu. Algierię na mocy konstytucji w 1848 roku włączono jako trzy departamenty do terytorium francuskiego. Od tego czasu rozpoczęła się w większej skali osiedleńcza migracja francuska do Algierii i włączanie jej we francuski państwowy system prawny. Z kolei Tunezja na mocy traktatu z Bardo w 1881 roku stała się protektoratem imperium francuskiego³. Na podobnych warunkach w 1912 roku zostało włączone Maroko⁴. Te trzy terytoria: Algieria, Tunezja i Maroko stworzyły dzisiejszy Maghreb Centralny.

Tunezja nie była bezpośrednio administrowana przez funkcjonariuszy francuskich, lecz podlegała francuskiemu ministerstwu spraw zagranicznych, a nie – jak Algieria – ministerstwu spraw wewnętrznych. Podobnie było w przypadku Maroka, którym rządził nominalnie sułtan. Przywiązanie do tradycji i stopniowa modernizacja Maroka stały się fundamentem stosunkowo łagodnej drogi do uzyskania przez Maroko niepodległości w 1956 roku. W tym samym roku niepodległość proklamuje Tunezja. Tylko Algieria wskutek krwawej wojny z kolonizatorem dochodzi do samodzielnego bytu państwowego dopiero w 1962 roku.

Trzy państwa Maghrebu należą do kulturowego obszaru islamskiego. Wskazują na to nie tylko historyczne zaszłości, o których była już mowa, ale także prawne uregulowania i codzienność bytowania ich społeczeństw. W okresie islamizacji prawie zniknęły chrześcijańskie i żydowskie enklawy na tym obszarze. Procesy dekolonizacji dopełniły obrazu. Można stwierdzić, iż ludność Maghrebu jest w dużym

³ Zob. W. Dobrzycki, *Historia stosunków międzynarodowych 1815-1945*, Warszawa 2003, s. 298–299.

⁴ Zob. tamże, s. 300–305.

stopniu homogeniczna pod względem religijnym i szerzej – kulturowym.

Po odzyskaniu niepodległości przez Maroko, Tunezję i Algierię każde z tych państw i ich społeczeństw musiało określić własną tożsamość kulturową w stosunku do sąsiadów w regionie. Przy tej okazji nasuwa się istotne dla tożsamości kulturowej pytanie: czy istnieją odzielne narody – algierski, marokański i tunezyjski?

Słowo „naród” lub „wspólnota”, po arabsku *umma*, wywodzi się z języka arabskiego od słowa *umm* ‘matka’. Pojęcie narodu odnosi się do wspólnoty ludzkiej, którą łączy jedyna prawdziwa więź – religia muzułmańska. Wspólnota obejmuje całość organizacji społeczeństwa, zarówno sfery duchowej, jak i doczesnej. Dla koncepcji wspólnoty ważne jest inne pojęcie, a mianowicie *Dar el Islam*, które dosłownie należy tłumaczyć jako „Dom Islamu”. Pojęcie to oznacza zmienną przestrzeń rozciągającą się wszędzie tam, gdzie żyje wspólnota muzułmańska, *umma*, i przesuującą się wraz z nią. Terytorium islamskie nie jest więc ufundowane ani na *ius loci*, ani na *ius sanguinis*, lecz na *ius religionis*. Wewnętrzne podziały polityczne jako doczesne uważane są za tymczasowe, gdyż jedność religijna je przewyższa. Te założenia są przyjmowane przez Arabów, których uznaje się za depozytariuszy tradycji islamskiej, co ma implikacje dla pojmowania terytorium arabskiego. Pozostaje jednak pytanie: czy istnieje regionalna tożsamość kulturowa Maghrebu? Jak na razie wszelkie regionalizmy, które nie są oparte na trybalizmie, określa się w języku arabskim pejoratywnym słowem *iqlimiyya* (‘regionalizm’).

Najistotniejszym elementem identyfikacji kulturowej jest język, traktowany nie tylko jako prosty środek komunikacji, ale także jako wyznacznik tożsamości kulturowej. W Maghrebie możemy wyróżnić trzy poziomy językowe, które tworzą tożsamość etniczną, narodową i kulturową. Nie występują one rozdzielnie, lecz wzajemnie na siebie nachodzą. Pierwszy poziom tworzą tzw. języki matczyne, którymi społeczność Maghrebu posługuje się na co dzień. Przede wszystkim są to odmiany języka arabskiego: w Algierii – dardża, w Maroku – dardża, a w Tunezji – dardża tunezyjska. W tej grupie są też języki berberyjskie: w Algierii – tamazight (w konstytucji określony jako „język narodowy”, ale nie oficjalny), w Maroku – amazigh (obok języka arabskiego uznawany za język oficjalny), w Tunezji zaś nieliczna mniejszość berberyjska używa własnej odmiany języka.

Drugi poziom i to, co buduje tożsamość ponadetniczną, stanowi literacki język arabski, język oficjalny, używany w edukacji, w środkach masowego przekazu oraz instytucjach publicznych.

Trzeci poziom tworzy język ekspresji kulturowej (język twórczości). W tej grupie znajduje się zarówno język Arabów i Berberów, jak i – co jest szczególną cechą trzech państw Maghrebu – język francuski. Oczywiście znajomość języka arabskiego jest powszechna. Językiem berberyjskim posługuje się mniejszość narodowa zamieszkująca trzy państwa. Z kolei język francuski – pomimo polityki arabizacji prowadzonej po uzyskaniu niepodległości przez państwa Maghrebu, szczególnie w Algierii – używany jest powszechnie w życiu publicznym i ekonomicznym, w mediach oraz jako język twórczości kulturalnej i naukowej.

Język francuski uznawany jest w Maghrebie za narzędzie awansu społecznego, trudno bowiem bez znajomości tego języka zajmować wyższe pozycje w stratyfikacji społecznej. Stosunkowo najbardziej rozpowszechniony jest on w Tunezji, gdzie posługuje się nim 64% ludności⁵. W takich dziedzinach, jak administracja, wymiar sprawiedliwości, edukacja czy działalność artystyczna, panuje dwujęzyczność⁶. W dużym stopniu podobnie jest w Maroku, gdzie wśród osób powyżej piętnastego roku życia język francuski zna 39%⁷. Częściej posługują się nim mieszkańcy miast niż wsi. Jest on jedynym językiem wykładowym w naukach ścisłych. Większość uczelni wykłada po francusku również nauki prawne, ekonomiczne i społeczne⁸. W Maroku szkoły podstawowe zostały zarabizowane już w latach osiemdziesiątych XX wieku, lecz istnieje wiele szkół prywatnych z wykładowym językiem francuskim. To sprawia, że już na poziomie szkolnym następuje niekorzystna dla uboższych grup społecznych selekcja dzieci. W Algierii znajomość

⁵ Zob. *Le dénombrement des francophones*, s. 14, <http://www.francophonie.org/IMG/pdf/1e.pdf> [dostęp: 15 I 2014].

⁶ S. Ghorbal, *Le français a-t-il encore un avenir?*, „Jeune Afrique”, 27 avril 2008, s. 77–78.

⁷ Nie bierze się pod uwagę tych osób, które w tym języku tylko mówią. Zob. *Le dénombrement des francophones*, s. 11, <http://www.francophonie.org/IMG/pdf/1e.pdf> [dostęp: 15 I 2014].

⁸ Zob. *La langue française dans le monde 2010*, A. Wolff (red.), Paris 2010, s. 112, http://www.francophonie.org/IMG/pdf/langue_francaise_monde_integral.pdf [dostęp: 15 I 2014].

języka francuskiego i marokańskiego jest na zbliżonym poziomie. Języka francuskiego używa się w szkołach podstawowych i wyższych, a także w mediach, życiu ekonomicznym i działalności artystycznej. Tym, co różni Algierię od Maroka, jest prawie całkowita arabizacja administracji państwowej, aczkolwiek główne akty prawne są drukowane po arabsku i francusku.

Arabska Wiosna a rozstrzygnięcia prawno-polityczne w relacjach między religią a państwem

Arabska Wiosna rozbudziła w społeczeństwach krajów islamskich nadzieję na fundamentalne zmiany społeczne, w tym w relacjach państwo–islam. W poniższej analizie przedstawimy przebieg wydarzeń Arabskiej Wiosny i omówimy ich wpływ na stanowisko rządów państw Maghrebu w kontekście tych relacji.

Wpływ Arabskiej Wiosny na relacje państwo–islam

Arabska Wiosna, która rozpoczęła się na przełomie 2010 i 2011 roku, miała różne skutki dla relacji państwo–islam w poszczególnych krajach Maghrebu. W Maroku przebiegała odmiennie niż w Algierii, Tunezji, Egipcie, Libii, Syrii czy Jemenie. Jej wynikiem nie była istotna zmiana na szczytach władzy, całkowite odnowienie elity rządzącej czy też znaczący wzrost roli radykalnych ugrupowań islamskich w polityce krajowej. Oczywiście ludność demonstrowała swoje niezadowolenie na ulicach, pojawiły się zorganizowane formy protestu, lecz nie miały one takiej siły oddziaływania jak w wymienionych krajach arabskich. Główną przyczyną spokojnego przebiegu Arabskiej Wiosny w Maroku była poprawiająca się od dekady sytuacja gospodarcza państwa⁹, a przede wszystkim polityczna zręczność Muhammada VI i jego umiejętność wyprze-

⁹ Szczególną zasługą Muhammada VI było tworzenie w Maroku klasy średniej, która napędzała popyt wewnętrzny i umacniała pokój społeczny. Znaczącym wskaźnikiem popytu wewnętrznego w Maroku jest liczba rejestrowanych rocznie nowych samochodów osobowych: w 2000 roku było to 5 tys. sztuk, a w 2012 roku – już 130 tys.; zob. F. Gabay, *Le Maroc n'a pas connu de "Printemps arabe": 3 raisons pour l'expliquer*, <http://leplus.nouvelobs.com/contribution/1278516-le-maroc-n-a-pas-connu-de-printemps-arabe-3-raisons-pour-l-expliquer.html> [dostęp: 10 XII 2014].

dzania swoimi decyzjami żądań manifestantów, a co za tym idzie – wytrącenia im oręża z rąk.

Najsilniejszy odłam obozu protestu przeciwko władzy przybrał formę Ruchu 20 Lutego, którego nazwa pochodzi od daty pierwszej manifestacji. Ruch skupiał się na hasłach walki z korupcją i klientelizmem politycznym, a także z bezrobociem, zwłaszcza wśród osób młodych, opowiadał się za demokratyzacją systemu politycznego i respektowaniem praw człowieka oraz ograniczeniem wszechpotęgi króla. Ruch 20 Lutego zrzeszał przedstawicieli różnorodnych organizacji i grup społecznych. Była to koalicja partii politycznych – od radykalnej lewicy po stowarzyszenia islamskie – czy też działaczy organizacji społeczeństwa obywatelskiego, jak Marokańskie Stowarzyszenie Praw Człowieka. Główne partie polityczne zachowały jednak wstrzeźliwość, obawiając się powrotu twardej polityki króla. Zaskakujące może być to, iż jedyne legalne ugrupowanie odwołujące się do islamizmu, tj. Partia Sprawiedliwości i Rozwoju (franc. Parti de la Justice et du Développement), zakazała swym zwolennikom uczestnictwa w manifestacjach. Inna z kolei, tym razem nielegalna, organizacja islamistyczna o nazwie Sprawiedliwość i Duchowość (arab. Al Adl Wal Ihsane, franc. Justice et Spirualité), kierowana przez szejka Yassine’a, stała się jednym z motorów Ruchu 20 Lutego z racji żarliwych wystąpień publicznych swych członków.

Ruch 20 Lutego nie żądał odejścia króla czy też zniesienia monarchii. Brak takiego postulatu wynikał z religijności Marokańczyków oraz ich przywiązania do Muhammada VI jako potomka proroka Mahometa, a tym samym przewodnika religijnego i duchowego ojca narodu. Manifestanci żądali tylko zmian prerogatyw króla na rzecz demokratyzacji systemu w myśl hasła „Król panuje, ale nie rządzi”.

Monarcha przedstawił projekt nowej konstytucji 16 czerwca 2011 roku. Ustawa zasadnicza została opracowana przez komisję konsultacyjną mianowaną przez króla, a nie przez rząd – jak w przypadku poprzedniej konstytucji. Nowa ustawa zasadnicza została zatwierdzona w referendum 1 lipca 2011 roku¹⁰.

¹⁰ *La Constitution. Edition 2011*, Royaume du Maroc. Secrétariat Général du Gouvernement (Direction de l’Imprimerie Officielle), http://www.amb-maroc.fr/constitution/Nouvelle_Constitution_%20Maroc2011.pdf [dostęp: 10 VIII 2014].

Arabska Wiosna w Algierii miała wymiar szczególny, w porównaniu z jej przebiegiem w innych krajach Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu, głównie z powodu braku masowego poparcia dla radykalnych haseł politycznych. Wypada więc się zastanowić nad przyczynami tego stanu rzeczy.

Pierwszą przyczyną na pewno była społeczna pamięć islamskiego terroru i wojny domowej w latach dziewięćdziesiątych XX wieku. Trauma wyniesiona z tej wojny w dużym stopniu tłumaczy silną potrzebę pokoju społecznego odczuwaną przez Algierczyków. Co więcej, pozwala też zrozumieć – szczególnie ze względu na wydarzenia w Libii – postawę wyrażoną w słowach „myśmy już to przeżyli” i traktowanie Arabskiej Wiosny jako zagrożenia, a nie rewolucji, która miałaby nieść im wyzwolenie społeczne¹¹.

Drugą przyczyną braku masowego poparcia dla radykalnych haseł była sprawność socjotechniczna władz algierskich w przeciwdziałaniu zorganizowanym ruchom protestu. Najdobitniejszym tego przykładem było wykorzystanie wizerunku prezydenta Abd al-Aziza Butefliki jako gwaranta stabilności politycznej Algierii od 1999 roku. Sam prezydent, doceniając znaczenie islamu w tym kraju, oparł się na wpływowych bractwach religijnych Zaouia Tidżania¹², a co za tym idzie – dopuścił do uczestnictwa islamistów w oficjalnym życiu politycznym (ale bez używania określenia „islamistyczne”). W ten sposób, uznając ich prawo do reprezentacji politycznej, władza wytrąciła im główny oręż z ręki w rywalizacji politycznej. Walkę z opozycją ułatwiał także zakaz manifestacji ulicznych obowiązujący w Algierze nieprzerwanie od 2001 roku. Zakaz ten pozwalał służbom specjalnym na pacyfikowanie buntu jeszcze w zarodku. W innych krajach arabskich tego rodzaju manifestacje

¹¹ Zob. K. Daoud, *Pourquoi l'Algérie est vaccinée contre le printemps arabe. Face à la contagion révolutionnaire, le régime algérien brandit la menace du chaos islamiste pour refuser toute démocratisation. Une théorie qui s'appuie sur le traumatisme de la décennie noire des années 1990*, <http://www.slateafrique.com/84399/algerie-printemps-arabe-maladie-islamisme> [dostęp: 29 V 2013]; *Pourquoi l'Algérie est restée à l'écart du printemps arabe*, http://www.lesechos.fr/19/12/2012/LesEchos/21337-036-ECH_pourquoi-l-algerie-est-restee-a-l-ecart-du-printemps-arabe.htm [dostęp: 10 I 2013].

¹² S.-M. Nehad, M. Lazar, *Tribune: Pourquoi l'Algérie ne connaît pas son printemps arabe. Alger demeure loin des agitations tunisienne, syrienne, libyenne ou bahreïni*, <http://www.slateafrique.com/87009/pourquoi-l-algerie-election-legislative-printemps-arabe> [dostęp: 10 X 2012].

niezadowolenia początkowo były zwoływane właśnie za pośrednictwem portali społecznościowych. Co istotne, wielkość algierskich służb specjalnych, które pod względem skuteczności działania (jeśli wziąć pod uwagę tylko państwa arabskie) mogą się równać tylko ze służbami marokańskimi¹³, sama w sobie już stanowiła blokadę działań opozycyjnych. Poza tym władze Algierii miały możliwość socjotechnicznego oddziaływania przez korzystanie z renty naftowej i dużych zasobów rezerw walutowych¹⁴. Uruchomienie ich pozwala niejako zapewnić sobie spokój społeczny.

Trzecią z przyczyn braku znaczącego poparcia wśród Algierczyków dla radykalnych ugrupowań islamskich w okresie Arabskiej Wiosny był – wynikający z dwóch poprzednich motywów – immobilizm społeczny jako rezultat atomizacji społeczeństwa algierskiego. W tym kierunku m.in. szły regulacje prawne zachęcające do tworzenia partii, stowarzyszeń, związków zawodowych, a jednocześnie przeciwdziałające budowaniu ich wspólnych struktur. Okolicznością sprzyjającą takiemu rozwiązaniu był brak w społeczeństwie algierskim elit przywódczych, które zostały zniszczone najpierw przez kolonistów francuskich, a następnie wskutek wojny domowej w latach dziewięćdziesiątych XX wieku. Sytuacja wyglądała więc zupełnie inaczej niż w Tunezji i Maroku. Pomimo łagodniejszego przebiegu Arabskiej Wiosny w Algierii trudno uznać jej sytuację społeczno-polityczną za gwarantującą pokój społeczny.

Spośród trzech państw Maghrebu najsilniej Arabską Wiosnę odczuła Tunezja. Nabrzmiące problemy demograficzne, ekonomiczne i polityczne osiągnęły tu punkt krytyczny. Wystarczyło jedno tragiczne zdarzenie: samospalenie zrozpaczonego z powodu swej sytuacji bytowej młodego sprzedawcy warzyw i owoców, do którego doszło 17 grudnia 2010 roku, by w styczniu 2011 roku rozpoczęły się demonstracje antyrządowe. Doprowadziły one do całej sekwencji zdarzeń. W styczniu 2011 roku prezydent Zajn al-Abidin Ibn Ali w przemówieniu telewizyjnym zapowiada demokratyzację systemu politycznego,

¹³ Zob. *Country Reports on Terrorism 2014*, United States Department of State Publication, June 2015, s. 158–163 oraz 198–202, <https://www.state.gov/documents/organization/239631.pdf> [dostęp: 15 II 2018].

¹⁴ Na koniec 2012 roku rezerwy te wynosiły 205 mld dolarów, a dług publiczny – 9% PKB; zob. *Pourquoi l'Algérie est restée à l'écart du printemps arabe*, wyd. cyt.

dzień później pod naciskiem opinii publicznej ustępuje ze stanowiska i opuszcza kraj. Tego samego dnia zastępuje go premier Muhammad al-Ghannuszi, a w kraju wprowadzony zostaje stan wyjątkowy. Następnie na szerokiej bazie politycznej tworzy się „rząd jedności narodowej”, który uwalnia więźniów politycznych, legalizuje wszystkie partie polityczne i stowarzyszenia oraz gwarantuje prawa i wolności obywatelskie. Parlament przyznaje prezydentowi *par interim* (łac., ‘tymczasowo’) dodatkowe uprawnienia, w tym prawo do rozwiązania parlamentu. W lutym tego samego roku, po gwałtownych demonstracjach, dotychczasowy prezydent ustępuje z urzędu na rzecz Al-Badżiego Ka’ida as-Sibiego, dawnego ministra prezydenta Habiba Burguiby.

Po okresie względnego spokoju, we wrześniu 2011 roku nastąpiła kulminacja zamieszek, którym przewodzili tunezyjscy salafici. Pretekstem do rozruchów stał się amerykański film *Innocence of Muslims* (Niewinność muzułmanów), który według nich obrażał Proroka. W Tunezji podczas zamieszek, które ogarnęły cały świat islamski¹⁵, grupy salafickie, przy pasywnej postawie policji, wdarły się do ambasady Stanów Zjednoczonych i podpaliły ją, niszcząc budynki i pojazdy. Dopiero silna presja Amerykanów spowodowała, że rząd tunezyjski wysłał do ambasady wojska oraz oddziały gwardii prezydenckiej, które wyparły stamtąd demonstrantów. Zdarzenie to dobitnie pokazało, jak duże niebezpieczeństwo grozi władzom tunezyjskim ze strony fundamentalistów islamskich. W następnych miesiącach siły bezpieczeństwa rozbiły grupy salafickie, tak że w styczniu 2014 roku możliwe było uchwalenie nowej konstytucji, w marcu – zniesienie stanu wyjątkowego, a w październiku – wybory parlamentarne.

Wszystkie opisane wydarzenia były dopiero zapowiedzią krwawych starć władz tunezyjskich z dżihadystami. Co prawda, władze Tunezji od czasów prezydenta Habiba Burguiby były zwalczane przez islamskich radykałów. Laickość państwa, prawa kobiet oraz działania podnoszące poziom oświaty ludności – to postulaty, które zdecydowanie stały w sprzeczności z programem islamistów. Co więcej, przekształcenia systemu politycznego w latach 2011–2014, przegrana islamskiej partii Ennahdha w wyborach parlamentarnych w 2014 roku i to,

¹⁵ W wyniku zamieszek zginął amerykański ambasador J. Christopher Stevens oraz trzech inni pracownicy amerykańskiej placówki dyplomatycznej.

że Tunezja spośród krajów, które przeszły przez Arabską Wiosnę, najlepiej radziła sobie z wprowadzaniem reform – wszystko to zdecydowało, że stała się ona głównym celem działań dżihadystów. Potwierdzeniem tego były dwa krwawe zamachy przeprowadzone przez islamistów: w Tunisie (18 marca 2015 r.) i Susie (26 czerwca 2015 r.).

Aktualne rozstrzygnięcia prawne dotyczące relacji państwo–islam

Spośród krajów Maghrebu najsilniejsze związki między państwem a islamem występują w **Maroku**. Ustrój państwa opiera się na monarchii dziedzicznej. Maroko od wieków rządzone jest przez dynastię sunnicką. Aż 98% ludności stanowią muzułmanie sunniccy. Obecny monarcha z dynastii Alawitów, król Muhammad VI, jest – jak głosi miejscowa tradycja – potomkiem proroka Mahometa.

Według konstytucji¹⁶ z 2011 roku Maroko jest „monarchią konstytucyjną, demokratyczną, parlamentarną i socjalną” (art. 1), a „religią państwową jest Islam, przy czym państwo gwarantuje wszystkim wolność wyznania” (art. 3). W ramach szczególnie pojmowanego systemu demokratycznego mieści się także istnienie i działalność partii politycznych. W artykule 7 konstytucji ustawodawca normuje to następująco: partie polityczne „tworzą się i działają w sposób wolny, z poszanowaniem Konstytucji i ustawy. System jednopartyjny jest sprzeczny z prawem”. W tymże artykule zawarte są jednak szczególne ograniczenia, a mianowicie: „Zakazuje się tworzenia partii politycznych o charakterze religijnym, opartych na kryterium językowym, etnicznym oraz regionalnym lub jakimkolwiek innym kryterium dyskryminującym lub sprzecznym z prawami człowieka. Zakazane jest tworzenie partii politycznych, których cele są sprzeczne z religią muzułmańską, ustrojem monarchicznym, zasadami konstytucyjnymi, zasadami demokracji albo naruszają jedność narodową i integralność

¹⁶ Wszystkie cytowane zapisy konstytucji pochodzą z: *Konstytucja Królestwa Maroka*, T. Chauvin (tłum.), Biblioteka Sejmowa. Konstytucje świata, Warszawa 2015, http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/09/Maroko_pol_010115.pdf [dostęp: 15 II 2018]. Zachowano zapis zgodny z oryginałem.

terytorium Królestwa. Organizacja i funkcjonowanie partii politycznych winny być zgodne z zasadami demokracji”.

Z wymienionych ograniczeń dotyczących funkcjonowania partii politycznych szczególną wagę ma zakaz działania partii, których cele są sprzeczne z religią muzułmańską. Pewnym złagodzeniem tej regulacji jest fragment artykułu 1 konstytucji, który brzmi: „W swoim życiu wspólnotowym Naród wspiera się na trwałych elementach jednoczących, w szczególności na umiarkowanej religii muzułmańskiej, jedności narodowej spajającej liczne elementy wielokulturowe oraz na zasadach monarchii konstytucyjnej i zasadzie demokracji”.

W ustawie zasadniczej podkreśla się i legitymizuje dominującą pozycję króla, przede wszystkim jako religijnego zwierzchnika marokańskich muzułmanów. Dowodzi tego następujący zapis artykułu 41 konstytucji: „Król, Amir al-Muminin [książę wiernych, odpowiednik kalifa – dop. S. M.], czuwa nad poszanowaniem Islamu. Jest gwarantem władzy i swobody sprawowania kultów. Król przewodniczy Wysokiej Radzie Naukowej [która składa się z ulemów, tj. muzułmańskich teologów i uczonych – dop. S. M.], odpowiedzialnej za rozpatrywanie zagadnień, które są jej przedkładane. Rada jest jedyną instancją właściwą do wydawania, zgodnie z zasadami, nakazami i wzorami otwartego Islamu, opinii teologicznych (fatw), w sprawach, które są jej przedkładane. Opinie te podlegają oficjalnemu zatwierdzeniu. Zakres działania, skład i sposób działania Rady określa dekret królewski. Król za pomocą dekretów wykonuje prerogatywy religijne właściwe funkcji Amira al-Muminina, które niniejszy artykuł przyznaje mu na zasadzie wyłączności”.

Dopiero w następnych artykułach wskazuje się świeckie uprawnienia monarchy i podkreśla, że jest on „Głową państwa, jego Najwyższym Przedstawicielem, Symbolem jedności Narodu, Gwarantem trwałości i ciągłości państwa oraz Najwyższym Arbitrem rozstrzygającym spory między organami” (art. 42), a także że „Osoba Króla jest nietykalna i należy się Jej szacunek” (art. 46). W kolejnych artykułach wylicza się dalsze kompetencje króla jako najwyższej państwowej władzy wykonawczej, m.in. mianowanie szefa rządu spośród członków partii, która zdobyła najwięcej głosów w wyborach do Izby Reprezentantów (art. 47), oraz przewodniczenie Radzie Ministrów (art. 48).

Widoczną oznaką podstawowej roli islamu i jego ochrony ze strony państwa marokańskiego są przepisy kodeksu karnego (*Code Penal*)¹⁷. Zabraniają one prozelityzmu praktykowanego przez niemuzułmanów oraz dystrybuowania wśród ludności muzułmańskiej materiałów religijnych innych niż islamskie. Artykuł 220 kodeksu karnego stwierdza, że „ktokolwiek, gwałtem czy groźbą, zmusza lub przeszkadza jednej lub wielu osobom uprawiać kult religijny lub asystować przy nim, podlega karze więzienia od sześciu miesięcy do trzech lat oraz karze grzywny od 100 do 500 dirhamów”. Kodeks stanowi dalej, że „jest karany w tym samym wymiarze ktokolwiek, kto stosuje środki przekupstwa w celu zachwiania wiary muzułmanina lub jego przejścia na inną religię bądź wykorzystując jego słabość lub potrzeby, bądź też wykorzystując w tym celu instytucje nauczania, zdrowia, przytułki lub sierocińce”. Chrześcijańscy misjonarze muszą więc wykazywać się dużą ostrożnością i ograniczać się do ewangelizowania tylko niemuzułmanów, co więcej – powinni czynić to bardzo dyskretnie.

Konwersja¹⁸ dobrowolna nie jest penalizowana ani przez kodeks karny, ani przez kodeks cywilny, zdarzają się jednak przypadki naruszania tej zasady. Kruchości dotychczasowego rozstrzygnięcia prawnego w tym zakresie dowodzi fakt, że w kwietniu 2013 roku Najwyższa Rada Ulemów opublikowała dekret religijny (fatwę), w którym oświadcza, że muzułmanie marokańscy opuszczający islam winni być skazani na śmierć. Na razie jednak rząd nie nadał biegu prawnego temu dekreto¹⁹.

Kodeks karny penalizuje też bluźnierstwo. Artykuł 219 przewiduje karę więzienia od roku do pięciu lat dla każdej osoby winnej „uwłaczania, obrazy lub obelgi wobec Allaha, jego proroków i jego przesłań”. Z kolei artykuł 223 mówi o karze od sześciu miesięcy do dwóch lat dla osób, które dopuściły się profanacji miejsc kultu lub

¹⁷ *Code Penal. Version consolidée en date du 15 décembre 2016*, Royaume du Maroc. Ministère de la Justice et des Libertés. Direction de la Legislation, <http://adala.justice.gov.ma/production/legislation/fr/Nouveautes/code%20penal.pdf> [dostęp: 20 V 2018].

¹⁸ W artykule stosuje się szerszą definicję konwersji, a więc w znaczeniu „zmiana wyznania w obrębie wyznań chrześcijańskich lub przejście z innej religii na chrześcijaństwo”.

¹⁹ *Maroc*, L'Observatoire de la Liberté Religieuse, <http://www.liberte-religieuse.org/maroc/> [dostęp: 25 V 2018].

świętych tekstów religijnych. Sankcje karne przewiduje się także za publiczne odstępstwo od ramadanu. Przestępstwo to zagrożone jest karą sześciu miesięcy więzienia i grzywną w wysokości 500 dirhamów.

Regulacje dotyczące statusu osobistego obywateli muzułmańskich są oparte na lokalnej interpretacji szariatu. Zgodnie z przyjętymi normami muzułmanie mogą poślubić niemuzułmanki, lecz muzułmanki nie mogą zawrzeć małżeństwa z niemuzułmaninem.

Regulacje prawne w **Algierii** nie ujawniają tak ścisłego związku władzy państwowej z islamem jak w przypadku Maroka. Przede wszystkim nie ma związku personalnego między naczelną władzą państwową a władzą religijną. Algieria jest republiką. Zachowano w niej jednak duży obszar przenikania się tych dwóch sfer.

Konstytucja Algierii została znowelizowana (ale bez istotnych zmian odnośnie do relacji państwo–islam) w 2016 roku²⁰. W preambule do ustawy zasadniczej stwierdza się, że islam jest fundamentalnym składnikiem tożsamości państwa, co dodatkowo doprecyzowuje artykuł 2, który mówi, że islam jest religią państwa. Sfera moralności również została podporządkowana nakazom tej religii, o czym informuje artykuł 10, który zakazuje instytucjom „praktyk sprzecznych z moralnością islamską”.

Państwo gwarantuje jednak wolności religijne, aczkolwiek nie bezpośrednio. Tak można bowiem interpretować artykuł 32 konstytucji, który brzmi: „Obywatele są równi wobec prawa, nie mogą być dyskryminowani z powodu pochodzenia, rasy, płci, poglądów lub z powodu każdego innego warunków lub okoliczności osobistych lub społecznych”. Zapisem nowym, wprowadzonym nowelą z 2016 roku, jest artykuł 36, który dotyczy równości płci. Wydaje się on trudny do pogodzenia z prawem szariatu. Można w nim przeczytać, że „państwo dąży do promowania parytetu między mężczyznami i kobietami na rynku pracy. Państwo zachęca do tego, aby dopuszczać kobiety do stanowisk w instytucjach i administracji publicznej, jak też na poziomie przedsiębiorstw”. Podobnie efektem Arabskiej Wiosny jest artykuł 37,

²⁰ *Constitution Algérienne Démocratique et Populaire*, République Algérienne Démocratique et Populaire. Présidence de la République. Secrétariat Général du Gouvernement, <https://www.joradp.dz/trv/fcons.pdf> [dostęp: 21 V 2018].

który nakłada na państwo obowiązek opieki nad ludźmi młodymi we wszelkich dziedzinach życia.

Niezmienny pozostał jednak zapis konstytucji mówiący, iż prezydentem Algierskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej może zostać tylko muzułmanin (art. 87). Prawo algierskie nie uważa apostazji za przestępstwo. Inaczej natomiast traktuje każdą obrazę proroka i wysłanników Boga lub oczernianie dogmatu albo wskazań islamu w dowolnej formie, czy to pisemnej, obrazkowej, słownej czy jakiegokolwiek innej. Zgodnie z artykułem 144 bis 2 kodeksu karnego²¹ grozi za to kara więzienia od 3 do 5 lat i grzywna od 50 tysięcy do 100 tysięcy dinarów (czyli od 631 do 1263 dolarów amerykańskich).

W Algierii, podobnie jak w Maroku, kara grozi za prozelityzm. Pozwala się jednak na działalność organizacji humanitarnych. Za prozelityzm może zostać ukarany każdy, kto nie jest muzułmaninem. A zatem „ktokolwiek, kto nawołuje, zmusza lub wykorzystuje środki przekupstwa w celu konwersji muzułmanina na inną wiarę, lub wykorzystuje w tym celu ośrodki nauczania, oświaty, służby zdrowia, o charakterze socjalnym lub kulturalnym albo instytucje kształcenia (...) lub każde narzędzie finansowe”.

Istotny dla funkcjonowania innych kultów religijnych niż islam jest dekret nr 06-03²² z 2016 roku podpisany przez prezydenta Abd al-Aziza Buteflikę. Dokument ten zawiera regulacje wzmacniające ograniczenia w praktykowaniu kultów innych niż islam. Postępowanie sądowe i grzywna grozi tym, którzy przeszli na chrześcijaństwo, a grzywna w wysokości nawet miliona dinarów i kara pięciu lat więzienia – osobom, które drukują, magazynują i rozpowszechniają materiały nakłaniające muzułmanów do konwersji na inną religię, zwłaszcza na religię chrześcijańską.

²¹ *Code penal*, République Algérienne Démocratique et Populaire. Présidence de la République. Secrétariat Général du Gouvernement, <https://www.joradp.dz/trv/fpenal.pdf> [dostęp: 10 III 2018].

²² *Conventions et accords internationaux – lois et decrets, arretes, decisions, avis, communications et annonces (traduction française)*, Journal officiel de la République Algérienne Démocratique et Populaire, <https://www.joradp.dz/ftp/jo-francais/2006/f2006046.pdf> [dostęp: 25 VI 2018].

Problemy związane ze statusem cywilnym obywateli regulowane są głównie przez prawo szariatu. Według kodeksu rodzinnego, jeszcze z 1984 roku, mężczyzna muzułmanin może poślubić kobietę niemuzułmankę, jeśli wyznaje ona wiarę monoteistyczną. Natomiast muzułmanka nie może wyjść za mąż za niemuzułmanina, chyba że mężczyzna przejdzie na islam. Dzieci zrodzone z ojca muzułmanina są uważane za muzułmanów, niezależnie od wiary matki²³. Kodeks ten został znowelizowany dwukrotnie, tj. w 2005 i 2015 roku. Zmiany dotyczyły m.in. zwiększenia praw kobiet – wprowadzono np. kary za przemoc wobec nich. W mocy pozostał jednak artykuł 56, zgodnie z którym kobieta może zostać pozbawiona opieki nad dzieckiem, jeśli powtórnie wyjdzie za mąż²⁴.

Spośród państw Maghrebu, czy nawet szerzej – państw arabskich, **Tunezja** wybrała szczególną drogę, odpowiadając na aspiracje liberalne społeczeństwa wyrażone w demonstracjach w latach 2010–2011. Odpowiedzią na nie miała być nowa konstytucja wprowadzona w styczniu 2014 roku²⁵. Nie okazała się ona jednak takim przełomem w porządku prawnym państwa, jakiego spodziewali się zwolennicy głębokich reform. Już bowiem w preambule podkreśla się przywiązanie ludu Tunezji do „nauczania islamu”, jego przynależność kulturową i cywilizacyjną do arabskiej i islamskiej *Umma* (wspólnoty islamskiej), do jedności Maghrebu jako etapu realizacji jedności arabskiej. Jednocześnie ustawodawca odwołuje się w niej do „otwartości i tolerancji”, a także „wartości humanistycznych oraz powszechnych i najwyższych zasad praw człowieka”.

Zapisy preambuły omówione zostały w dalszej części konstytucji. Już w artykule 1 stwierdza się, że „Tunezja jest państwem wolnym, niepodległym i suwerennym, islam jest jego religią, arabski jego językiem, a republika jego systemem politycznym”. Do konstytucji wprowadzono też zapis, że prezydentem państwa może być tylko muzuł-

²³ *Code de la Famille*, République Algérienne Démocratique et Populaire. Présidence de la République. Secrétariat Général du Gouvernement, <https://www.joradp.dz/TRV/FFam.pdf> [dostęp: 26 VI 2018].

²⁴ Zob. F. Megherbi, *Nouvelle réforme du Code algérien de la famille*, <https://www.juritravail.com/Actualite/droits-homme/Id/197281> [dostęp: 20 VI 2018].

²⁵ *Constitution de la République Tunisienne*, <http://www.legislation.tn/sites/default/files/news/constitution-b-a-t.pdf> [dostęp: 12 VI 2018].

manin (art. 74). Artykuł 2 łagodzi jednak ten rygorystyczny zapis dotyczący religii, gdyż głosi, że „Tunezja jest państwem cywilnym, opartym na obywatelskości, woli ludu i prymacie prawa”.

Użyty tu termin „państwo cywilne” jest bliski terminowi „państwo laickie”, który pojawia się we francuskiej konstytucji²⁶. Prawodawca tunezyjski zdecydował się jednak – pod wpływem krytyki ugrupowań islamskich, które model państwa laickiego uważały za zbyt „antyreligijny”²⁷ – na bardziej neutralne pojęcie państwa cywilnego. Oznacza to, że islam nie jest źródłem prawa, a zapis ten stanowi wskazówkę do interpretacji prawa przez sędziów, administrację i społeczeństwo obywatelskie.

Jeszcze dalej idące reformy systemu politycznego²⁸ zawarto w artykule 6, w którym czytamy: „Państwo chroni religię [nie jest określone którą – dop. S. M.]. Gwarantuje wolność wyznania, sumienia i praktyk religijnych. Zapewnia neutralność meczetów i miejsc kultów przed ich wykorzystywaniem niezgodnym z ich przeznaczeniem. Państwo zobowiązuje się do upowszechniania wartości umiaru i tolerancji oraz do ochrony świętości i niedopuszczenia do ich naruszania. Zakazuje również oskarżeń o apostazję, nawoływania do nienawiści oraz przemocy i zobowiązuje się do ich zwalczania”.

Powyższy artykuł tunezyjskiej konstytucji jest unikalny w świecie arabskim. Legitymizuje bowiem wolność sumienia jednostki i otwiera drzwi do rzeczywistej prawnej drogi laicyzacji państwa, choć jego promotorzy bronią się przed użyciem tego pojęcia. Najdalej posunięta laicyzacja dotyczy regulacji prawnych w zakresie zrównania praw kobiet i mężczyzn, czego przykładem jest zezwolenie na poślubienie przez

²⁶ Konstytucja francuska w artykule 1 stwierdza, iż Francja jest republiką „niepodzielną, świecką, demokratyczną i socjalną”; *Konstytucja Republiki Francuskiej*, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja.html> [dostęp: 12 V 2018].

²⁷ V. Zuber, *Tunisie: laïcité, égalité, sur la voie de la démocratie*, <http://www.solidarite-laique.org/je-milite/tunisie-laicite-egalite-sur-la-voie-de-la-democratie/> [dostęp: 14 III 2018].

²⁸ Ferhat Horchani, jeden ze znaczących prawników i polityków tunezyjskich, przewodniczący Tunezyjskiego Towarzystwa Prawa Konstytucyjnego (Association Tunisienne de Droit Constitutionnel), nazwał ten kierunek reform „zerwaniem więzi z muzułmańskim i arabskim światem”; zob. Ch. Muratet, *Ferhat Horchani: en Tunisie, «la Constitution constitue une rupture par rapport au monde musulman et arabe»*, <http://www.rfi.fr/afrique/20140128-ferhat-horchani-tunisie-constitution-constitue-une-rupture-rapport-monde-musulman-a> [dostęp: 20 V 2018].

muzułmankę mężczyzny innego wyznania. Jest to jednak proces, który napotyka liczne przeszkody na swej drodze, głównie z powodu silnych wpływów fundamentalizmu zarówno religijnego, jak i politycznego²⁹.

W krajach Maghrebu relacje pomiędzy państwem a islamem są zróżnicowane. Najdalej w procesie sekularyzacji prawa i instytucji państwowych zaszła Tunezja, na co duży wpływ miały wydarzenia Arabskiej Wiosny. Jednak przygniatająca przewaga islamu, zarówno liczebna (97–99%), jak i religijna i kulturowa, odciska piętno na postawach jednostkowych i uwidacznia się we wszystkich sferach życia publicznego, rodzinnego, czy też ogólnie – społecznego. Społeczeństwa obywatelskie, które dopiero zaczynają się kształtować, naznaczone są konformizmem zachowań społecznych. Toteż dość skutecznie – jak do tej pory – udaje się hamować wyrażane, zwłaszcza przez ludzi młodych, dążenia wolnościowe i emancypacyjne na północnym brzegu Morza Śródziemnego.

STANISŁAW MUSIAŁ

Polish Naval Academy

Faculty of Humanities and Social Sciences

e-mail: s.musial@amw.gdynia.pl

ORCID: 0000-0002-8156-382X

The State and Islam in the Maghreb

The author analyses the relationship from three points of view: the diversity of these relationships in the world of Islam, historical and ideological sources of these relationships and the impact of the “Arab spring” on the modern settlement legal and institutional in the Maghreb.

The author comes to the conclusion that far in the direction of the Secularization of law and State institutions was Tunisia. However, the civil society, which is still in the bud in the countries of the Maghreb, are marked by the conjoined social behavior. So-far-quite effectively inhibits is expressed,

²⁹ Zob. *Tunisie: trois ans après, la Constitution toujours dans l'attente de ses garde-fous*, <http://www.jeuneafrique.com/398018/politique/tunisie-trois-ans-apres-constitution-toujours-lattente-de-garde-fous/> [dostęp: 12 III 2018]. Zob. *Tunisie, L'Observatoire de la liberté religieuse*, <http://www.liberte-religieuse.org/tunisie/> [dostęp: 29 V 2018].

especially by young people, the pursuit of freedom, emancipatory flowing from the north shore of the Mediterranean Sea.

Key words: religion, Islam, Maghreb, policy, power